

УДК 17.022.1(477) : 725.94

**АКСІОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ АРХЕТИПІВ
В ОБРАЗІ ВОЇНА-ЗАХИСНИКА,
ЯК ЧАСТИНИ ГЕРОЇЧНОГО ПАНТЕОНУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Журмій Н.М.

У статті викладено культурологічний аналіз популярного в Україні пам'ятника військовим льотчикам, що загинули під час Другої світової війни, в особі актора Леоніда Бикова. Виявлено основні риси архетипів воїна-героя («Прометеїв дух», архетип «Палаючого серця», архетип «Лицаря»), що є ознаками кордоцентризму українців та аксіологічною константою об'єднаних символів для сучасного українського суспільства.

Ключові слова: національні архетипи, аксіологія, воїн-герой, героїзм, суспільні цінності, національні символи.

В основі ідейної концепції кожної держави закладено принципи чеснот, що визначають характери та якості пантеону її героїв. Уявлення про ці чесноти ґрунтуються на основі ментальних особливостей народу та національних архетипів, формуються вимогами часу та ходом людської історії. Україна, яка творить себе як державу заново, потребує індивідуальної концепції розвитку, загальнонаціональної ідеї та власних героїв, як акумулятивних презентантів найкращих якостей національних архетипів.

Актуальність проблеми пошуку ціннісно-сміслових центрів для України пробуджена відсутністю потужних об'єднуючих державно-національних концептів та символів, які б однаково позитивно резонували у суспільній свідомості жителів всієї території країни. Підґрунтям для даної проблеми слугує загальна картина політичного та громадського протистояння, риторична полеміка щодо ментального поділу населення України на «Схід» та «Захід», факти підбурювання гострих суперечностей у суспільстві, розхитування основ державної єдності та зрештою і головне - відсутність загальної ідеї, яка б об'єднувала народ. Так, наприклад, значна кількість історичних постатей діаметрально протилежно сприймається на сході та на заході країни і, відповідно, визнання за цими посталями героїчних чеснот також не однакове. Разом з тим, історія людства свідчить про потребу у героїчному началі як орієнтирі слідування та основі суспільних ідеалів. У цьому контексті важливим стає аналіз соціокультурних процесів та особливостей ціннісних орієнтацій жителів країни.

Особливе значення та місце у героїчному пантеоні людства мають ідеали воїна-героя, який ризикуючи чи жертвуючи життям захищає та рятує свій народ. Саме цей образ героя ми розглянемо в рамках даної статті, за допомогою методів аксіологічного аналізу та архетипів. Предметом нашого дослідження стане сучасна просторова скульптура, що з часів здобуття Україною незалежності стала досить цікавим та виразним соціокультурним явищем, проте в науці розглядалась лише як явище мистецьке.

Річ у тім, що просторова скульптура, як частина матеріальної культури народу, є виразником соціокультурних процесів, тим об'єктом, що постійно присутній у жилі просторі людини. Проте на сьогодні вона майже не досліджується як соціокультурне явище і лише поодинокі випадки окремих аналітичних праць (наприклад, досліджень аксіолога Ю.Вешнинського, який розглядає скульптуру як частину іміджу міста) свідчать про підхід до вивчення скульптури у жилі просторі як до явища соціального. Відзначимо, що на початку ХХІ століття просторова скульптура стала своєрідним репрезентативним лакмусовим папірцем соціокультурних явищ, вона залучена до активного суспільного діалогу, а її аналіз може дати корисну інформацію про сучасні суспільні процеси в Україні.

Актуальність теми обумовлена наявною проблемою ідентифікації та самовизначення українського суспільства у світовому просторі, пошуку символів, які б об'єднували народ навколо спільних аксіологічних констант з одного боку та відсутністю наукових досліджень просторової скульптури як соціокультурного явища, - з іншого.

Метою нашої статті є виявлення архетипних характеристик та розкриття сутності особливостей людського характеру, завдяки яким людина стає ідеалом героя в аксіологічному полі суспільної думки українців. Це допоможе віднайти універсальні об'єднувачі символи для жителів країни.

Завданням статті є виявлення у символічній мові просторової скульптури, за допомогою методу аксіології та методу архетипів, характерних ознак та рис героя-воїна, що однаково позитивно сприймаються сучасним українським суспільством у будь-якій географічній координаті та соціальному прошарку населення країни як загальнонаціональна ціннісна універсалія.

Практичне значення даної статті полягає у віднайдені смислових детермінант, що визначають суспільні симпатії і здатні лягти в основу ідейних принципів об'єднання українського народу навколо спільних аксіологічних цінностей та традицій.

Джерельну базу статті складають наукові фундаментальні праці С.Б.Кримського, Н.Ковальчук, Дж.Трессідера, О.Лосєва, Ю.Лотмана, М.Еліаде, мистецтвознавців та культурологів: Л.Брюховецької, С.Рослякова, Б.Соколової.

Соціокультурне значення просторової скульптури ґрунтується на аксіологічних смислах, яке людство у своєму світогляді завжди проектувало на принципи побудови та організації середовища, в якому жило (М. Еліаде). Так, розвиток поселення завжди починався зі встановлення жертovníка, алтаря чи храму, як смислового центру, навколо якого організовувалось життя. Такими смисловими центрами сьогодні виступають скульптурні пам'ятники, бо вони являють собою насичений смислами семантичний текст у гіпертексті жилого простору людини (за Ю. Лотманом). Символічна та образна мова просторової скульптури, чисельність

видів та жанрів, включення її до суспільного діалогу (встановлення, руйнування, проведення заходів біля пам'ятників тощо) презентують ідейно-світоглядні настрої суспільства.

Отже, розглянемо аксіологічні особливості суспільних цінностей та характерні риси архетипів воїна-героя через аналіз одного зі скульптурних пам'ятників, що є унікальним за універсальністю втілених у ньому символів. Універсальність пам'ятника полягає в тому, що він одночасно є і пам'ятником «військовим льотчикам, що загинули в роки Другої Світової війни», і українському акторові Леоніду Бикову (1928 – 1979), і зіграному ним персонажу – капітану Титаренку з кінострічки «В бой идут одни старики» (1976 р.). Цей київський пам'ятник є одним з не багатьох пам'ятників українського простору, що однозначно та позитивно сприймається всіма прошарками українського суспільства за його ідейним змістом та за втіленим в ньому образом героя-воїна. Перш ніж перейти до аналізу, узгодимо поняття «герой» та «героїзм».

Асоціативний ряд смислів у змісті слова «герой» складається з таких понять як: лідер, взірць для наслідування, той, хто втілює собою характерні архетипні якості всієї нації у найкращому їх прояві.

У визначенні дефініцій та формулюванні поняття «герой», вдамося до результатів дисертаційної роботи культуролога Б.Соколової (2011 р.), яка розкриваючи культурологічну сутність феномену героїзму, саме поняття «герой» визначає як культурну універсалію людства, дзеркало простору моральних інваріантів, до яких належить подвиг, загальне благо, патріотизм, свобода. Дослідниця виводить принцип героя як «символ народу», де герой є виразником народного духу, його прагнень та надій, де захисна функція героя визначається дослідницею як основна в героїчному епосі [9].

Зазначимо, що специфіка нашої статті не включає до розгляду тих понять героїзму, коли йдеться про випередження героєм свого часу, коли він залишається не зрозумілим для народу, а лише про загальноновизнані героїчні образи, що вже введені суспільством до ареалу аксіологічних фундаментів його ментальності.

Ю.Соколова виділяє три функції героя по відношенню до культури: творчу, захисну та функцію духовного лідерства. Усі зазначені риси поєднуються в об'єкті нашого дослідження і в цьому контексті пам'ятник є унікальною скульптурою. В ньому поєднуються одразу декілька аксіологічних смислів, що у сукупності складають узагальнений образ героя для сучасників: це і пам'ять про війну та загиблих в ній воїнів, і пам'ять про всенародно улюбленого актора Леоніда Бикова, і образ капітана Титаренка – уособлення мужності, сили людського духу і доброти, почуття гумору та здатності до самопожертви заради інших. Всенародна назва скульптури «Пам'ятник Бикову» ілюструє те, як сприймає її суспільство, не зважаючи на офіційну назву. Неможливість відокремити у даній скульптурі образ персонажа кінострічки від образу самого актора є приводом для умовної назви пам'ятника – «Титаренко-Биков».

Пам'ятник було встановлено та урочисто відкрито на печерських пагорбах Києва 6 листопада 2001 року. Киянам і гостям міста він одразу припав до душі. В інформаційних повідомленнях про його відкриття значилося, що у військових офіцерів, присутніх на відкритті, на очах були сльози – таке сильне емоційне враження викликав створений скульптором Володимиром Щуром образ [2,2].

Мистецтвознавець С.Росляков коментує подію встановлення пам'ятника: «Говорят, что при открытии памятника в Киеве боевые генералы плакали от переполнявших их чувств. И в этом есть заслуга художника, который соединил времена далеких фронтовых лет, чуть менее далеких лет создания прекрасного фильма, и день сегодняшней, в котором все мы живем» [7,2].

Капітана Титаренка зображено сидячи на крилі від літака, довкола - широкий відкритий простір, схожий на летовище. На постаменті напис російською: «Военным летчикам посвящается. Леонид Быков». Скульптуру називають однією з найулюбленіших та зворушливих для киян та гостей міста. У будь-яку пору року пам'ятник завжди уквітчаний, що говорить, про постійну увагу до нього [4].

Звісно, популярність пам'ятника передовсім обумовлена популярністю артиста Леоніда Бикова та образів, які він зіграв у кіно. Для українських глядачів образ Титаренка, зіграний Биковим, є втіленням ідеалу воїна з добрим серцем, який ніколи не падає духом.

Популярність постаті Леоніда Бикова, його трагічна загибель в автокатастрофі 11 квітня 1979 року відобразились також у пам'ятному знаку, який встановлено на місці його загибелі – на 43 кілометрі траси «Київ- Мінськ». Знак являє собою прямокутну гранітну брилу, на якій рельєфом зображено обличчя Л.Бикова на фоні автомобіля, що зазнав аварії. Зверху на знаку вертикально встромлено лопать від гвинта літака, на якій написано: «Леонид Быков». Цей знак було встановлено без погодження з родичами актора. Його кілька разів демонтували на прохання його доньки Мар'яни Бикової, але шанувальники актора, а саме – група льотчиків на чолі з Миколою Гаджаманом, наполягають на присутності пам'ятника на трасі та встановлюють його знову, мотивуючи це тим, що їм потрібна пам'ять про актора і місце, до якого можна приїжджати аби вшанувати Леоніда Бикова. Вже стало традицією у водіїв, проїжджаючи повз цей пам'ятний знак, сигналізувати клаксоном в його честь [3,31].

Пам'ятник Бикову встановлено також на Донеччині (11 квітня 2002 року) – батьківщині актора – в місті Краматорську, поблизу міського палацу культури, на сцені якого він грав та виступав. Пам'ятник представляє собою бетонний бюст, встановлений на гранітному постаменті. Автор пам'ятника – скульптор С.Гонтарь [8].

Всенародна любов до пам'ятника Бикову на печерських пагорбах Києва свідчить про те, що у суспільстві популярні образи мужніх воїнів, хоробрих, і разом з тим, - людяних, вірних, здатних віддати життя за свою вітчизну, близьких, друзів. У цьому характерні особливості рис героя-воїна.

Українська історія багата на мужні, хоробрі особистості, вчинки яких вражають та викликають захоплення, і яких по праву можна назвати героїчними. Але чомусь пам'ятник саме Леоніду Бикову та образу персонажа Титаренка, якого він зіграв, має найпотужніший позитивний резонанс у суспільстві всього українського простору ось вже котрий десяток років поспіль. Цікаво зазначити: за результатами соціологічних досліджень, проведених 2010 року компанією Research&Branding Group, стрічку 1973 року «В бой идут одни старики», зняту Леонідом Биковим, вважають найбільш популярним фільмом українського кіно 53% наших співвітчизників, що виводить її на перше місце за рейтингом [5].

Не тільки персонажі Леоніда Бикова у кіно, але й сам актор як особистість, викликає захоплення у сучасників. Унікальність його феномену у об'єднуючій силі, в тому, що він сам та його творчість стали загальноукраїнським культурним надбанням, тією беззаперечною цінністю, що сприймається однозначно позитивно та захоплено у будь-якому регіоні країни. Це суттєво відрізняє його постать від багатьох історичних особистостей, що в одних регіонах сприймаються як зразки національного героїзму, а в інших до них ставляться вороже як до антигероїв.

Достатньо лише навести кілька прикладів для порівняння. Наприклад, згадаємо пам'ятники таким відомим історичним особам, подекуди досить одіозним, що діаметрально протилежно сприймаються різними суспільними групами, як: С.Бандера, І.Мазепа, а також Катерина II, Петро I, Й.Сталін. Одна частина суспільства вбачає в них поведінкові зразки та визнає як героїв, інша ж – навпаки, - оцінює їх як негативних рокових персон в історії країни. Резонансні скандальні події та суспільні процеси, пов'язані з пам'ятниками, що увічнюють цих персон, стають приводом для громадських конфліктів, причиною яких є розбіжність у соціокультурній самоідентифікації населення країни, полярність аксіологічних координат ментальності. Такі особливості вкрай важливо помічати, коли потрібно знаходити об'єднавчі ціннісні смисли, що спроможні допомагати народу зберігати власну ідентичність та непорушність суспільної єдності, в основі якої – сповідання спільних цінностей та ідей.

Повертаючись до феномену популярної постаті Л.Бикова, як носія архетипних ознак української ментальності, звертаємось до дослідника українського кіно Лариси Брюховецької, яка у його творчості вбачає закодовану історію українського народу, його гірку долю і незнищену життєздатність. Наголошуючи на зв'язку Л.Бикова з народом, його фанатичній відданості мистецтву й людям, вона говорить про те, що всі зіграні актором ролі мають «відблиск його особистості». Дослідниця розглядає створені актором образи в контексті української культури як цілісного явища, в якості прикладу порівнює зіграний ним образ Максима Перепелиці з класичними літературними персонажами Григорія Квітки-Основ'яненка: Осипом Скориком зі «Сватання на Гончарівці» і Шельменком-денщиком з однойменної комедії [1].

Феномен популярності Леоніда Бикова, який запам'ятався глядачам поглядом добрих очей та м'яким українським акцентом, полягає у тому, що в його особистості гармонійно поєдналися архетипи, що характеризують сутність духу українського народу, це: сердечність, мужність та щирість. Українці відчули феноменальну харизму, яку випромінював актор (і продовжує випромінювати у кінострічках, що досі популярні не тільки в Україні, а й в сусідніх Росії та Білорусі). Формула цієї харизми полягає у поєднанні широкій доброти та мужності його персонажів.

Леонід Биков у житті та на екрані – це уособлення «філософії «палаючого серця», яку філософ С.Кримський трактує як зразок побудови моралі в людському серці, як органі відчуття Бога [6, 308]. Образ воїна у виконанні Л.Бикова це не залізний незворушний солдат, а унікальне поєднання природної рефлексії людини, якій болить доля свого народу та стійкої мужності й самопожертви заради вітчизни. Український народ вподобав постать актора та зіграні ним образи завдяки тому, що його персонажі щирі, їхні вчинки завжди апелюють до загальнолюдських цінностей,

вони не шукають власної вигоди, а діють за велінням серця, що знову ж таки свідчить про збереження тяжіння до архетипу кордоцентризму українського характеру у сучасників.

Характерні риси воїна-захисника, втілені у пам'ятнику, що мають позитивний суспільний резонанс, засвідчують єдність уявлень про те, яким має бути герой. Ці риси чітко вимальовують також унікальний архетип «Лицаря», що є цікавим феноменом в українській культурі. Сутність цього архетипу розкривається як доблесть воїна-захисника, мужність і хоробрість якого була відображена в українському епосі – козацьких думах, - своєрідній та колоритній лицарській творчості.

Український історик Юрій Фігурний, наводячи приклади праць Й.Хейзінги, проводить паралелі між культурами козацтва та середньовічного лицарства Західної Європи XII-XIV ст. та робить висновки, що між ними є спільні риси – це «ідеал благородного борця, що не потребував майна, формував етичні погляди людей військових і аристократів. Такого воїна-лицаря поважали, як людину, яка здолає будь-які перешкоди на власному шляху. Не володіючи нічим, окрім власного життя, і будучи готовим піддати його ризику у будь-який момент, коли це буде необхідно, він являв собою неперевершений взірець на шляху до своїх ідеалів. Зв'язок лицарського ідеалу з високими цінностями релігійної свідомості: співчуттям, справедливістю, вірністю, - жодним чином не був штучним і поверхневим» [10]. Зазначене повною мірою відноситься до образів, втілених Леонідом Биковим у кіно та київського пам'ятника.

Висновки.

За допомогою методів архетипів та аксіології ми проаналізували сутність декількох аспектів феномену воїнського героїзму як загальнокультурного явища та підтвердили тезу про те, що у своєму житловому просторі, так само як і в епосі, суспільство втілює архетипне відчуття ведучої ролі героїв як виразників народного духу та символів народу. У контексті мета-історії сутність героїзму розкривається через місію героя від якої залежить еволюція людини.

На прикладі розглянутого пам'ятника та смислових концептів, втілених у ньому, видно, що попри впливи трансформаційних процесів соціокультурної пам'яті та вимоги нового часу, процес оновлення пантеону героїчних образів в Україні визначається передусім досить сильними національними архетипами.

Пам'ятник акторові та зіграний ним персонаж резонують у суспільному сприйнятті завдяки тому, що їх характери мають витоки з ментального коріння українців. Вони апелюють до тих аксіологічних констант, що являють собою принцип кордоцентричного сприйняття світу (характерної риси української нації), а відтак – знаходяться поза ідеологічними нашаруваннями мінливого суспільного устрою.

Здійснивши аналіз пам'ятника можемо констатувати: популярна серед сучасників скульптура Титаренка-Бикова та його художнє втілення, як узагальнений типаж воїна-героя, свідчить про те, що жителі країни радше сприймають не міфічно-пафосні образи на кшталт радянських скульптурних супер-воїнів, напівбогів, яким не відомі душевні муки, у чийй поставі та обличчях закарбовано торжество перемоги, а звичайну реальну людину, щедро наділену моральними чеснотами та силою духу, проте не позбавлену відчуттів втоми від боротьби та

спустошення від втрат і руїн. Саме такою постає перед сучасниками фігура Титаренка-Бикова і саме такому образу воїна-героя найбільш симпатизує сучасне українське суспільство.

Кордоцентричні риси образу, втіленого у пам'ятнику являють собою комплекс аксіологічних смислів, де поєднуються характеристики мужнього захисника, духовного провідника та активного творчого начала, що в українській національній культурі проявляються через архетипи: «лицаря», «палаючого серця», «Прометеєвого духу». В них яскраво виражена відсутність мілітаристичної агресії, насадженої в якості ідеалу радянською епохою. На прикладі проаналізованого пам'ятника та всенародної симпатії до нього, можна констатувати, що долаючи пострадянську епоху, українське суспільство зміщує аксіологічні вектори у гуманістичне поле, де найвищою цінністю є людське життя. Подібний набір чеснот можна вважати універсальною формулою ідеального героя та ідеальної постаті-символу, що здатна стати взірцем наслідування та загальнонародної пошани усього суспільства.

Викладене доводить, що на тлі домінування ціннісного релятивізму сучасників, яке стало причиною проблем з формуванням моральних орієнтирів, героїчні ідеали відіграють роль об'єднавчих аксіологічних центрів у соціумі. Саме тому при пошуку універсальних об'єднавчих аксіологічних констант, українському суспільству, якщо воно прагне єдності, потрібно відійти від звичного останнім часом принципу протиставлення фігур героїчного пантеону і, уникаючи полярності аксіологічних координат ментальності, змістити вектор суспільного діалогу у напрямок кордоцентризму, як основного корінного архетипу української ментальності.

Тобто визначення ціннісних орієнтирів повинно відбуватись на основі об'єднавчих смислів відтворювального начала а не полярних концептах, що заперечують один одного розколюючи суспільство. Тому вкрай важливою видається просвітницька робота у розкритті сутності історичних постатей для сучасників, всебічна обізнаність суспільства щодо їх ролі не тільки в історичних процесах, алей у розвитку культури та духовності. Фокусування уваги на зазначених аспектах слугуватиме не тільки об'єднанню жителів країни у цілісний народ, але й допоможе подоланню девальвації моральних і духовних цінностей.

Список літератури

1. Брюховецька, Л. Своє/рідне кіно Леоніда Бикова : [монографія] / Л. Брюховецька. - К. : Ред. журналу "Кіно-Театр"/"Задруга", 2010. - Книга. - 340 с.
2. Добжанська Б. Солдат кінематографа: у бронзовому пам'ятнику льотчикам-визволителям увіковічено капітана Титаренка – кіногероя Леоніда Бикова // Хрещатик. – 2001. – 8 листоп. – С. 2.
3. Довженко О., Косинчук Э. «Сколько бы раз его не разрушали, памятник Леониду Быкову будет восстановлен», - утверждает бывший летчик, а ныне пенсионер Николай Гаджаман: Как выяснили «ФАКТЫ», памятный знак с 43-го километра Дымерского шоссе убран по просьбе Марьяны Быковой, дочери покойного режиссера // Факты и коммент. – 2003. – 11 апр. – С.31.
4. Подлужна А. Улюблені бронзові персонажі // Дзеркало тижня. – 2002. - 20 вересня. – № 35. – С. 14.
5. Незабутні Маєстро і Кузнечик [Електронний ресурс] / Україна молода. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2017/164/71845>

6. Кримський С. Під сигнатурою Софії / Сергій Кримський. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 367 с.
7. Росляков С. Киногерой – в бронзі // Вечерний Николаев. – 2002. – 3 янв. – С. 2.
8. Скрипник В. Леоніду Бикову – вдячні земляки [Електронний ресурс] / В. Скрипник // Світлиця. – 2002. – 30 квіт. Відкриття пам'ятника Леоніду Бикову в м Краматорську. Сайт пам'яті Леоніда Бикова. – Режим доступу: <http://www.leonid-bykov.ru>
9. Соколова Б.Ю. Еволюційний смисл поняття «герой» // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. ; [за ред. В.Я. Даниленка]. — Х. : ХДАДМ, 2009. — (№ 14). — С. 125–131.
10. Фігурний Ю.С. / Історичні витоки українського лицарства / Ю. С. Фігурний. – Київ, Вид-дім «Стилос». – 2004. – 308с.

Журмій Н.Н. Аксиология национальных архетипов в образе воина-защитника, как части героического пантеона украинской культуры начала XXI века // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2013. – Т.26 (65). – № 4. – С. 279–286.

В статье изложен культурологический анализ популярного в Украине памятника военным летчикам, погибшим во время Второй мировой войны, в лице актера Леонида Быкова. Выявлены основные черты архетипов воина («Дух Прометея», архетип «Пылающего сердца», архетип «Рыцаря»), которые являются характерными признаками кордоцентризма украинцев и аксиологической константой объединяющих символов современного украинского общества.

Ключевые слова: национальные архетипы, аксиология, образ воина-героя, героизм, общественные ценности, национальные символы, объединяющие символы кордоцентризм.

Zhurmii N. Axiology of national's archetypes in the person warrior-protector, as part of heroic pantheon in Ukrainian culture of the early Twenty-first century // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Philosophy. Culturology. Political sciences. Sociology. – 2013.– Vol. 26 (65). – № 4. – P. 279–286.

The article presents an analysis of Ukraine's popular monument military pilots who died during the Second World War. The analysis of the monument to Leonid Bykov and character from the film "Go to fight only the older" - Captain Titarenko. The features of the axiological evaluation of this monument. The analysis of the main characteristics of the warrior-hero. It's archetypes: «Prometheus», «The heart like a torch», «Knight». The article argues that "the philosophy of the heart" is pivotal to the unity of the Ukrainian people. This is part of axiological constant Ukrainian society. This may help in finding the ideology of society and the direction of the formation of spiritual values.

Keywords: national archetypes, axiology, warrior-hero, social values, national symbols.